

ZDEŇKA KOHOUTKOVÁ

ŽIVLJENJE ČEŠKIH BESED OB IZGINJANJU NAREČIJ

COBISS: 1.19

[HTTPS://DOI.ORG/10.3986/JZ.26.1.14](https://doi.org/10.3986/JZ.26.1.14)

Stanislava Kloferová – Milena Šípková idr., *Život ve slovech, slova v životě: procházka labyrintem českých nářečí*, Praha: NLN, 2018, 209 str.

Raziskave kažejo, da v začetku 21. stoletja 80 odstotkov prebivalstva Češke republike živi v mestih in da se podeželje prazni. To dejstvo ima velik vpliv na vsakodnevno javno in zasebno komunikacijo. Mlajše generacije dojemajo tradicionalne narečne značilnosti kot neobičajne in neprimerne, zato v položajih zunaj družinskega kroga, prijateljev ali lokalnega okolja dajejo prednost predvsem nenarečnemu izražanju. V govoru tako uporabljajo obliko jezika, ki ima veliko skupnih elementov s knjižno češčino. Postopno izginjanje tradicionalnih lokalnih narečij na ozemlju današnje Češke opazujejo jezikoslovci že od 19. stoletja. Danes, v začetku 3. tisočletja, je jasno, da so narečja kot podzvrsti nacionalnega jezika, torej zvrsti s svojimi značilnimi elementi na vseh jezikovnih ravninah (glasoslovni, oblikoslovni, skladijski in besedoslovni), del preteklosti. Vpliv na to stanje so imeli in še vedno imajo demografski razvoj prebivalstva, socialne razmere, življenjski slog in pa šolska izobrazba. Obstoj narečij je bil od nekdaj pogojen z vezanostjo na določeno ozemlje, določen kraj. Narečje je tako vedno izdajalo geografski izvor govorca, danes pa mu služi samo za neformalno in zasebno rabo, saj je vezano na vsakdanje komunikacijske situacije, torej na obliko jezika, ki se uporablja spontano in v krogu bližnjih, kot so družina, prijatelji in lokalna skupnost. Dialekti se v svoji popolni tradicionalni podobi ne ohranjajo povsod in v enaki meri, še vedno pa velja, da se proti vzhodu Češke njihovo pojavljanje povečuje, na vzhodnem Moravskem se s tradicionalnimi dialekti v govoru najstarejših prebivalcev lahko srečamo tudi danes. Ta umik tradicionalnih narečij ni viden na vseh jezikovnih ravninah enako. Medtem ko gre na slovnični ravni predvsem za nadomeščanje narečnih glasov in oblik z bolj knjižnimi, gre na ravni besednega zaklada za proces izginjanja besed. Prav leksiki, ki izginja iz tradicionalnih narečij, se posveča recenzirana publikacija. Z vidika vsebine je zelo koristna tudi za tuje jezikoslovce, ki lahko primerjajo del drugje neobjavljenega besedja čeških narečij s stanjem v svojem jeziku.

Skupek v tej publikaciji obravnavanih izrazov nas vodi skozi razna področja po vseh dialektih na (ožjem) Češkem, na Moravskem in v Šleziji, kaže pa tudi, da

češka jezikovna skupnost ni živela izolirano. Bila je del srednjeevropskega prostora in je kot taka imela stike z okoliškimi jezikovnimi skupnostmi. Najbolj je na češko besedišče vplivalo sosodstvo z nemščino in njenimi narečji. Številni germanizmi so v čeških narečjih ostali do danes, nekateri pa so že izginili. Velik vpliv nemščine na češčino je dokaz, kako sta ta dva etnika več stoletij živela v sožitju. Narečni izrazi v publikaciji *Život ve slovech, slova v životě: procházka labyrintem českých nářečí* (Življenje v besedah, besede v življenju: sprehod po labirintu čeških narečij) večinoma ne izhajajo iz Češkega jezikovnega atlasa (*Český jazykový atlas*, ČJA). Lahko jo označimo kot dopolnjujočo publikacijo, kot nadgradnjo ČJA oziroma kot priločnik z izrazi, ki jih v atlasu ne najdemo. V daljšem predgovoru avtorice razglablja o stanju in razvoju čeških narečij ter seznanjajo bralce z njihovo situacijo v začetku tisočletja. Ne manjka niti predstavitev zapisa narečnih besed, ki bralcu pomaga, da se lažje znajde v dialektoloških prepisih.

Publikacija je razdeljena na 33 poglavij, ki jih je samostojno pripravilo 11 avtoric člankov. Knjigo lahko razdelimo v pet osnovnih tematskih sklopov: **1. Poimenovanje oseb; 2. Poimenovanje bolezní in rastlin ter zdravilstvo; 3. Hrana in pijača; 4. Življenje – dom, orodja, otroške igre, metrični sistem; 5. Ledinska imena / Mikrotoponimi.** Vsako poglavje z narečnega vidika obravnava določen objekt, pojav ali tip človeka. Poglavja se razlikujejo po dolžini, po tem, kako obširno je tematika obdelana, nekatera pa jo samo orisujejo. Posamezna poglavja se večinoma podrobno posvečajo danemu leksikalnemu področju, navajajo primere iz narečnih zapisov z natančnim dialektološkim prepisom, ponujajo veliko zgledov, pregovorov, rekov, pesmi ali zaklinjanj. V vsakem poglavju bralec izve, v katerem delu Češke republike se je dani leksem pojavljal in v kakšnih povezavah se oziroma se je uporabljal. Avtorice nas (večinoma podrobno) seznanjajo tudi z zgodovinskim kontekstom, brez katerega bi bila interpretacija nepopolna.

Če si natančneje ogledamo prvi tematski sklop – **Poimenovanje oseb** –, najdemo v njem veliko germanizmov. Poimenovanje za lakomnega človeka poleg znanega *škrt* (*žgrd*, *škrt'*, *škrtíl*, *škrt'ák*, *škrt'as*, *škrtič*, *škrt'oun* itn.), ki se uporablja tudi v slovenščini, ima ustreznico v nemškem *špormajstr*. Za ljudi, ki se pogosto vdajajo pitju alkohola, obstaja cela vrsta ustreznih poimenovanj. Tu sta bili opaženi samo dve prevzeti besedi, in sicer *kokrhel* in *lump*. Samostalnik *lump*, ki ima poleg pomena 'pijanec' tudi običajni pomen 'ničvrednež, baraba', torej človek, ki na neki način izstopa iz družbe, je bil prevzet iz nemščine (*Lump* 'zanemarjenec').

V poglavju o krošnjarih najdemo celo vrsto poimenovanj oseb, ki so nemškega izvora. Za krošnjarstvo oziroma prodajo blaga od hiše do hiše se je uporabljal glagol *hauzírovat* (iz nem. *hausieren* 'ponujati blago od vrat do vrat'). Za človeka, ki se je s tem preživljal, so se uporabljali številni izrazi, ki so izvirali iz nemščine: *hauzyrer*, *hauzír*, *hausyr*, *hauzír*, *hózer*, *hauzér*, *hauzírnik* itn.; za to, da se je nekdo lahko ukvarjal s krošnjarstvom, je bilo potrebno dovoljenje, ki se je imenovalo *hausírpas*. Trgovec, ki je bil povezan z nakupom ali prodajo goveda, se je imenoval *handlíř* iz nem. *handeln* 'trgovati, dogovarjati se, izmenjevati'. Iz nemškega

izraza *Speidel* ‘nabodalo, špila’ izhaja oznaka *špajdlár*, ki je označevala trgovca, ki je na vzhodnem Moravskem prodajal špile za izdelavo krvavic.

Poleg lokalnih trgovcev z regionalnim blagom so se v vaseh pojavljali tudi prodajalci iz drugih delov avstro-ogrske monarhije. Iz nemškega *Gottscheewer* ‘prebivalec Kočevja in okolice, Kočevar’ (nemški izraz za Kočevje je bil *Gottschee* in njegovemu nemškemu prebivalstvu, skupaj s prebivalci Ribnice, nem. *Reifnitz*, je Friderik III. Habsburški leta 1492 kot prvim v Habsburški monarhiji dodelil privilegij krošnjarstva) so se na češkem ozemlju razvila poimenovanja za krošnjarje iz teh krajev. Zabeležena so bila tale: *Kočebr*, *Kočeber*, *Kočébr*, *Kočebrák*, *Kočeb-rak* in *Kočevák*. Za južnoslovenskega prodajalca drobnih uporabnih predmetov, ki je prihajal iz Kranjske, se je uporabljalo poimenovanje *Grán* ali *Krán*.

Iz drugega tematskega sklopa – **Poimenovanje bolezní in rastlin ter zdravílvstvo** – lahko opozorimo na germanizme, ki označujejo tuberkulozo. Na obrobjih narečnih ozemelj so se pojavljali izrazi, ki so bili prevzeti iz nemščine, kot so *lunzucht* z glasovnimi variantami *lunzuch*, *luzocht*, *lunzof*, *lonsoft*, *lunzok* ali *luj-zok* (iz nem. *Lungensucht*), *apcerunk* z glasovnimi variantami *apsérunk*, *opsérunk*, *opcerunk* ali *opceruňk* (iz nem. *Abzehrung*) ter *auscerunk* (iz nem. *Auszehrung*). Pomembna skupina leksemov za poimenovanje tuberkuloze je izpeljana iz pridevnika *suh* (češ. *suchý*). Med te izraze, ki so se najbolj uporabljali, spada izraz *souchotiny* ali pa *sóchotě*, *suchočiny*, *sušky*. Tudi v slovenščini je iz pridevnika *suh* izpeljan izraz *sušica* za tuberkulozo.

Iz tretjega tematskega sklopa – **Hrana in pijača** – predstavljamo dva izraza, ki sta bila prevzeta iz nemščine: *šmak* ‘okus, priokus’ in *košt* ‘okus, okušanje’, ki se tudi pojavljata v besedotvornih variantah *vošmak*, *pošmák* ali *šmaka*. Iz teh izrazov so nastale mnoge izpeljanke, ki npr. označujejo stekleno degustacijsko natego oziroma vzorčnik za vino *koštýř*, *koštěř* in *koštýr* (lahko pa označujejo tudi človeka, ki se ukvarja z degustacijo vina), ali pa *koštovačka*, *koštovka*, izraza za majhne kozarčke, namenjene okušanju vina. Iz zgoraj navedenih izrazov sta izpeljana tudi glagola *koštovat* in *šmakovat* s svojimi glasovnimi variantami. Dokumentirana je tudi tvorjenka oziroma kalk *to je šmakes*, ki je nastala iz nemškega *schmeckt es* v pomenu, da je nekaj okusno.

Tipična priloga, ki je neločljivo povezana s češko kuhinjo, so *knedlíky* (sl. *cmoki*) iz nemškega *Knödel*, v raznih besedotvornih variantah *knedlík*, *knedle* ali *knedla*, ki so postopoma izrinile češko poimenovanje *šiška*. Poimenovanje *buchta* iz nem. *Buchte* (narečni varianti *Buchtel*, *Wuchtel*), ki ga v češčini poznamo v popolnoma drugem pomenu (sladko pecivo iz kvašenega testa), je označevalo *knedlík* na severovzhodnem in južnem Češkem. Njegova ozemeljska razširjenost nakazuje, da se je ta izraz pojavljal v neposrednem sosedstvu nemških narečij.

Prav tako ne smemo pozabiti na poglavje, ki se ukvarja z izrazi, povezanimi z malico. Češki izraz *svačina* (sl. *malica*) je izpeljan iz praslovenskega *svakъ* ‘sorodnik’. Pred mnogimi leti je imela beseda pomen ‘srečanje, druženje’, njen novejši pomen ‘obrok’ pa se je oblikoval s pomenskim prenosom. Kalk iz nemščine se

pojavlja v besedni zvezi *druhá snídaně* ali pa *druhé snídání* (sl. *drugi zajtrk*), ki je dobesedni prevod nemškega *Zweitfrühstück*. Izraz *najnyprot* izhaja iz nemškega narečnega izraza *Neunerbrot* 'jed/kruh, ki se je ob devetih', nemška narečja so poznala tudi izraz *Neuner*, ki ima podobne motivacijske značilnosti kot češka beseda *devátník*. Drugod se je malicalo ob desetih. Kot dokaz za to sta ohranjena narečna izraza *cembrut* in *cambrut*, ki se nanašata na nemško narečno besedo *Zehnerbrot* 'jed/kruh, ki se je ob desetih'.

Naštevaje germanizmov, ki so se ohranili v čeških narečjih, se konča v četrtem tematskem sklopu, ki se posveča **metričnemu sistemu**. Tudi tu so številni izrazi nemškega izvora. Češka beseda *žejdlík* (sl. *maselj* = 3,5 decilitra) iz nemškega *Seidel* je poimenovanje za posodo, ki zajema približno pol litra. *Věrtel* (iz nemškega *Viertel* 'četrtnina') je stara češka prostorninska mera, ki se je uporabljala za tekočine ali za suhe snovi in ustreza približno 23 litrom. Ti izrazi so v današnji zavesti morda še vedno ohranjeni, a kakšno količino predstavlja en *žejdlík* ali pa *věrtel* moke, ve le malokdo.

Specifika dela češkega besedišča so besede, povezane s karpatskim **salašništvom**, ki se je po skrajnem vzhodu Moravske širilo iz sosednje Slovaške že od 15. stoletja in prispevalo k posebni barvitosti tamkajšnjih narečij. Del besedišča jezika, torej tudi narečij, so bila vedno poimenovanja oseb in krajev, ki imajo svoje tipične značilnosti in seveda svojo tipično zgodovino. O skupini salašniških izrazov, ki se nanašajo na mlečne izdelke (*brynza* 'soljena ovčja skuta', *oštěpek* 'ovčji sir', *žičnice* 'kislo mleko', *kyselice* 'zeljna juha s smetano', *domikát* 'juha iz ovčjega sira'), se razpravlja v posebnem poglavju.

Knjiga se konča z razpravo o ledinskih imenih. Prikazane so soodvisnosti, ki bi lahko vplivale na nastanek nekaterih imen, vendar so danes že zamegljene.

Publikacija *Život ve slovech, slova v životě* predstavlja besede, katerih izvor avtorice raziskujejo, spremljajo njihovo usodo in proučujejo, kako so bile prepletene z usodami svojih uporabnikov. Posebna pozornost je namenjena besedam, ki so včasih imele svoje mesto v narečjih, čeprav se danes postopoma izgubljujejo ali pa so že popolnoma izginile. Avtorice so gradivo črpale iz obsežnega Arhiva ljudskega jezika (*Archiv lidového jazyka*), ki so ga sistematično gradili in dopolnjevali od srede 20. stoletja in je najbogatejši vir češkega narečnega gradiva. Arhiv vsebuje več kot 1,5 milijona narečnih zapisov iz časa od zadnje tretjine 19. stoletja vse do danes in je shranjen na Dialektološkem oddelku Inštituta za češki jezik Akademije znanosti Češke republike. Ta oddelek je edina akademska institucija na Češkem, ki se sistematično ukvarja z raziskovanjem tradicionalnih krajevnih narečij in njihovim razvojem ter danes obdeluje narečno besedišče (ožje) Češke, Moravske in češkega dela Šlezije v elektronskem Slovarju narečij češkega jezika (*Slovník nářečí českého jazyka*, <https://sncj.ujc.cas.cz/>). Najpomembnejše delo kolektiva je Češki jezikovni atlas v šestih zvezkih (1–5 in Dodatki, 1992–2011, dostopen tudi na spletu na <https://cja.ujc.cas.cz/>), ki zanesljivo priča o premikih v besedišču. Ta atlas je obsežno delo češke dialektologije, ki predstavlja stanje

narečij češkega nacionalnega jezika v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja. Češki jezikovni atlas je časovni stroj, ki nam omogoča vpogled v preteklost in potrjuje, da so bila tradicionalna narečja v govorici takratne najstarejše generacije na podeželju še trdno zakoreninjena ter da jih je tudi mlajša generacija zelo dobro poznala in jih aktivno uporabljala. V 3. tisočletju že ni več dvoma o tem, da narečja postopno izginjajo. Zapustila pa so nam bogastvo besed, besednih zvez in frazemov, ki v sebi nosijo zapuščino nekdanje zgodovine in razmer, v katerih so živeli naši predniki. Prav besede nam pričajo o tem, kako so prejšnje generacije razmišljale, čutile, doživljale stvari in kako so sploh dojemale svet okoli sebe; zato je obdelava izbranih izrazov na kompleksen način, kot je to narejeno v recenzirani publikaciji, zanimiva in zelo uporabna.